
ЧАСТИЦАТА АБЕ КАТО ПРАГМАТИЧЕН МАРКЕР

1. Определение на понятието „прагматични частици“

В българските граматики **частиците** се определят като неизменяеми части на речта – от гледна точка на формалните им особености; като служебни думи – поради факта, че те нямат свое референциално значение. Най-често те се характеризират според функцията, която изпълняват на равнището на словообразуването, формообразуването или пък при изразяване на значения, свързани с категориите модалност, емоционалност, комуникативна цел (вж. напр. ГСБКЕ 1983: 476).

Прагматичните частици споделят тези най-общи особености на думите, включени в класа на частиците в българския език: те са неизменяеми думи, които нямат определен референт в извънезиковата действителност. Прагматичните частици са нееднородни по произход. Много от тях се свързват с други части на речта, и то по-често с неизменяемите части на речта – съюзи, наречия, но и с изменяеми, напр. определени глаголни форми (вж. по-подробно у Пенчев 1966; Тишева 1994).

По-важно за дефиницията на прагматичните частици обаче е това, че те са специализирани средства за изразяване на отношението на говорещия към съдържанието на изказването и към определени елементи на речевата ситуация. Поради специфичната си функция те могат да се отделят в самостоятелна група, както в граматиките се отделят например словообразуващите и формообразуващите частици.

За нашата цел тук ще определяме прагматичните частици като *неизменяеми думи, нееднородни по произход, чиято основна функция е да отразяват отношението на говорещия към различни елементи на комуникативната ситуация или отношението между отделните изказвания в речевата ситуация* (за такъв тип дефиниране на прагматичните маркери вж. напр. Фрейзър 1999).

Много често в англоезичните изследвания най-голямо внимание се обръща на факта, че прагматичните частици не влизат в структурата на изречението. Най-общо казано, те са онези малки парченца, които остават след синтактичния анализ на всички други думи в изречението. Подобна характеристика на части от изречението в изследванията на българския език дава още Й. Пенчев за въвеждащите думи и изрази (Пенчев 1966). Той обаче не разглежда частиците като елемент от системата на въвеждащите и вметнатите думи и изрази, макар че според нас прагматичните частици имат функции, сходни с тези на въвеждащите елементи.

Сходни са и словоредните им особености. Без да са стриктно закрепени за определена позиция, прагматичните частици имат „предпочитания“ към словореда – те най-често са в началото на изказването, където се разполагат елементи, показващи връзките между участниците в речевия акт или между отделните реплики в него, или в края на изказването – за да покажат връзката между отделните изказвания в речевия акт, очакванията на говорещия към поведението на слушателя и т.н.

2. Възникване и разпространение на прагматичните частици. **Междуметия, емоционални частици и прагматични частици**

Прагматичните частици представляват функционално обособена група, включваща разнородни елементи, традиционно отнасяни към други части на речта – частици, съюзи, наречия, междуметия. По произход прагматичните частици много често са свързани с други части на речта, особено с елементи от класа на неизменяемите части на речта – наречия, съюзи и т.н. Отношенията между прагматичните частици и междуметията като клас неизменяеми думи могат да са обект на самостоятелно проучване. Тук само ще отбележим, че по дефиниция междуметията трябва да се причислят към групата на прагматичните частици, но да оформят отделна подгрупа в нея. Междуметията (поне първичните) са неизменяеми, не са части на изречението, но участват в изразяването на категорията емоционалност на изказването, емоционалното отношение на говорещия към елементите на речевата ситуация. Подобно на някои частици, и междуметията могат да се употребят самостоятелно и да оформят изречение. Ето защо в изследванията на прагматичните (дискурсните) частици се е наложило мнението, че междуметията са „подклас дискурсни частици“ (Фишер 1998: 111), които имат свое семантично съдържание и вътрешна концептуална структура (Уилкинс 1992, Вежбицка 1992).

Терминът „прагматична частица“ до голяма степен се припокрива с термина „дискурсен маркер“, използван за означаване именно на такива езикови елементи, които служат за организиране на дискурса (Шифрин 1987). При такова тълкуване дискурсът се разглежда като прагматична субкатегория, а частиците са подвид на маркерите. Според нас понятието „дискурсен маркер“ е по-широко от понятието „прагматична частица“. Като дискурсни маркери могат да функционират не само частици, но и други елементи на лексикалната и граматическата система. В тази група се включват различни елементи: дискурсни частици, междуметия, модални частици, фразеологизирани изрази (Фишер 1998: 125).

Терминът „прагматични частици“ се свързва и с термина „модални частици“, широко използван в немскоезичната литература. Якобс (1990) анализира модалните частици като спецификатори на илокуцията. Те влизат във взаимодействие с илокутивния тип на изказването, определен от наклонението и интонацията, и така се формира специфичната илокутивна сила за отделното изказване. Дохърти (1987) определя, че основната семантична функция на модалните частици е да изразяват отношение, и точно значения в рамките на епистемичността (*epistemic attitudes*). Модалните частици, заедно с наклонението, наречията, поясняващи цялото изречение, отрицанието, имат своя дял при изразяване на отношението на говорещия към реалността или иреалността на състоянието на света, представеното в пропозицията на изказването. Кьониг (1991: 180–85) нарича модалните частици метапрагматични инструкции за включване на новата информация в определен контекст и определя три типа модални частици: частици, които посочват непоследователност или противоречие; индикатори на силата на съществуващо или ново предположение или представа; селектори на контекст за разбиране на новата информация.

Интересна е констатацията му, че за модални частици се говори в изследвания на немски, норвежки, холандски, фински, в редица славянски езици, но не и в романските езици, не и в английски. Направеният преглед на мненията за същността на модалните частици показва, че в много случаи става дума по-скоро за терминологично застъпване – особеностите на модалните частици са присъщи и на прагматичните. И двата типа са думи, с които се изразява отношение. Смятаме, че „прагматични частици“

е по-широкото понятие. В рамките на изказването прагматичните частици маркират по-широк кръг от значения от модалните.

В българската граматична литература много често се говори за експресивни частици като подвид в групата на частиците. Те се дефинират или като средство за изразяване на емоционалното състояние или отношение на говорещия, или като модификатори на съдържанието на цялото изречение (Граматака 1998: 654). За експресивни частици се говори и в най-подробното изследване за частиците в български – на М. Врина. Тези думи изразяват емоционална и афектна реакция на даден изказ или ситуация; повечето от тях са неизменяеми, нямат свое собствено ударение, по природа са автономни и независими (Врина 1999: 28–29). Явно е, че емоционалните частици имат по-тясна функция в сравнение с прагматичните частици, защото са изразители само на неинтелектуално, спонтанно отношение. Употребата на прагматичните частици е свързана със съзнателното желание на говорещия да реализира комуникативни цели чрез използване на езикови средства от всички равнища: морфологично, лексикално, синтактично, фонетично. В някои случаи частиците са единственото средство за изразяване на отношение към предходната информация или към слушателя

Преди да пристъпим към конкретния анализ на прагматичната частица *абе* в българския език, ще отбележим кои са най-често допусканите грешки при подобен тип анализи (вж. Кьониг 1991: 175) – най-вече с надеждата, че нашата работа не дава повод за допълване на този списък:

- Отделни страни от съдържанието на цялото изказване, на контекста, в който се употребяват частиците, се приемат за значения на самите частици;

- Търсенето на еднозначно определение на частиците бързо се изоставя и се подменя с постулиране на полисемия, с разграничаване на основно значение и производни значения;

- Много често анализът на модални частици представлява комплекс от описание на значенията и употребите им; това е резултат от факта, че се пропускат определени генерализации;

- Значението и употребата на частиците не се тълкува чрез теории, свързани със значението, разбирането и възприемането на информацията, а именно такива анализи могат да открият мястото на частиците и да ги свържат с другите аспекти на семантичната структура на изречението.

3. Частицата *абе* в българската граматична и лексикографска литература

Частиците са сравнително добре описан клас думи, но въпреки това се оказва, че *абе* не е намерила място в тези описания. Единствената по-пълна характеристика на *абе* е у Врина, в раздела за частици, изразяващи реакция (Врина 1999: 174). В Граматика 1998 е отделено внимание на частиците, които въвеждат реплика *ами*, *а(ми)*, на частиците за обръщение към слушателя – *бе*, *ма*, *бре*, *мари*, на частиците за потвърждение – *зер*, *я*, *ами* (Граматика 1998: 654). В раздела на същата граматика за морфологията *абе* също не фигурира; в групата на частиците за обръщение е посочена *бе*, *бре*, а за усилване – *а* (Граматика 1998: 361). Причината за това едва ли е в „разговорния характер“ или „снижената стилистична маркираност“ на *абе*. Такъв характер имат и *ами*, и *ама*, и *бе*. Подобна констатация може да ни доведе до заключението, че става дума за сравнително нова частица, която е вариант на *а+бе* и е засилила употребата си в последните години. Това обаче едва ли е така, защото *абе* е отбелязана още в речника на Н. Геров.

4. Произход на частицата *абе*

Произходът на частицата *абе* е много неясен. В БЕР тя не се споменава. РБЕ я разглежда като съчетание от *а* и *бе* и не дава отделни значения за съчетанието *а бе*. За частицата *бе* БЕР твърди, че е произлязла от *бате*, както „*ма* от *мама*, *ба* от *баба*, *ле* от *леля* и др.“. Това обяснение звучи неубедително, защото в дадените примери частицата представлява първата сричка от думата, от която е произлязла, а в случая с *бе* от *бате* се предполага друго, по-неправдоподобно фонологично развитие. БЕР цитира и Младенов 1941, където се сравнява със староиндийското *bhō* и турското *be*; но според авторите на БЕР последното е „вероятно от бълг.“.

По-подробна картина ни дава Геров (1895–1904). В него има три речникови статии – за *а-бе́*, *а́-бе* и *а-бе́й*. В речника намираме и варианти с *х*- в началото: *ха-бе*, *ха́-бе* и *ха-бей*. Тълкуванията до известна степен се покриват.

В Младенов 1951 се дава *абе* с алтернативно ударение върху първата или последната сричка, с отметка: „съставено от *а* и *бе*, за свойско обръщане към нкг., обикновено към мъжко лице, ала и към женско в изт. наречие“.

Дава се и вариант *абей*, който се обяснява като продукт от съчетание на *абе* с *ей*, или като резултат от удължение на последната гласна.

В нито един от тези речници думата не е посочена като турцизъм, но данните и в двата речника ни водят към мисълта, че думата, или поне третата форма *а-бей* у Геров (1895 – 1904), може да произхожда от турската дума *ağabeu* [a:bi]. Нейното значение е именно „по-голям брат, батѐ“, и тя е много честа в апелативна функция, точно както българската дума *бате*. Фактори, които говорят в полза на това, са: 1) тълкуването на *а-бѐ* у Геров (1895 – 1904): „казва се: кога да повикаме някого: *А-бе момче!*“; 2) подобното тълкуване на *а-бей* там: „казва се: кога да повикат някого: *А-бей, момци, откъде идете?*“; 3) отметката у Младенов (1941), че се казва предимно към мъжко лице (към женско лице турците казват *abla* „како“).

В турски език освен споменатата апелативна функция на *ağabeu*, която е налице във всички форми на езика, има и диалектна форма *abe*. В турския диалектен речник (ДС) тя се дава с вариантите *aba* и *abeu*, с тълкуване „за повикване и привличане на вниманието в небрежен разговор“. Думата е регистрирана главно в тракийски и западни анадоолски наречия. Освен това се дава второ *abe*, с вариантите *a:be*, *a:bey*, *a:bi*: и *apeu*, с разпространение по-на изток в Анадола, и с простото тълкуване: *ağabeu*. New Redhouse (НР) посочва, че е комбинация от турските думи *a* и *be*. Щейервалд (1988) дава отметката, че е диалектна и особено се използва в Тракия. В изследването на Немет за турския говор във Видин съчетанието *a be* се среща в един от примерите (1965: 101), и с употреба, както ще видим по-нататък, много близка до употребата в български език: *a be çocuğum sen ye* „а бе детето ми, ти яж!“. (Вж. и пример от Младенов 1951: *абе чоджум, не си за нея работа*).

На фона на тези данни не е изключено да имаме случай на съвпадане на две думи с приблизително еднакъв звуков състав и функция (значение) – както напр. БЕР предполага, че в българския съюз *ала* са съвпаднали славянски съюз и гръцкият съюз *alla*. Този сложен произход на *абе* вероятно продължава да се изразява във функциите ѝ, както ще видим по-нататък.

За емпиричен материал при изследването сме използвали вицове, събрани от няколко български интернет-портала. В идеалния случай би трябвало да се използват записи на автентични диалози, но вицовете ни се

струват като много хубава алтернатива, защото би могло да се смята, че сравнително вярно отразяват живата реч. Освен това, жанрът изисква ясно, стегнато описание на ситуацията и намеренията на действащите лица. От целия материал, над 9000 вица, намерихме употреби на *абе* в около 800 от тях.

Нашата теза е, че употребата на *абе* привлича вниманието върху конфликт между волеизява на говорещия от една страна и от друга страна волеизява на слушащия или дадено положение на нещата. По-подробно (в следното за краткост ще употребим **А** или **лицето А** за говорещия и **Б** или **лицето Б** за слушащия): Под „волеизява“ разбираме тук не само експлицитна, формална волеизява, например изразена чрез повелителна форма на глагол, но и прагматична волеизява. Например: „Бихте ли ми казали колко е часът“ формално е въпрос, но прагматично е равно на повелителна форма: „Кажете ми колко е часът“. Ще определим „волеизява“ като желание от страна на едно лице **А** състоянието на нещата да се промени, да премине от дадено състояние в друго състояние, което желание се съобщава гласно от **А**. Например, при волеизявата „Затвори вратата!“ лицето **А** има желание състоянието на нещата да се промени от такова, при което вратата е отворена, в такова, при което вратата е затворена.

Въз основа на тези дефиниции може да определим инвариантното значение на *абе* така: Лицето **А** може да използва частицата *абе* пред **Б** когато направи волеизява за състояние на нещата **X** и когато предполага или знае, че **Б** желае състояние на нещата не-**X**, и когато смята, че има достатъчен авторитет волеизявата на **А** да надделее.

Това се изразява много често във **възражения** и **протести**. Типичен пример е следващият виц, в който **А** (морякът) желае състоянието на нещата да бъде така, че проститутката да работи:

Амстердам. След четиримесечно плаване, загорял моряк пазари проститутка след бутилка уиски. Проститутката му отговаря:

- Днес не работя, неразположена съм.
- *Абе* няма неразположена, няма не работя. [...]

Други примери:

Любовна среща. Младежът шепне:

– Ах, какво прекрасно лице! Каква красива шия! Ах, какви хубави рамене! Какви чудни гърди! Какво сладко пъпче!

Девојката:

— *Абе* ние ще се чукаме ли, или ще правим инвентаризация?

Прибрали се седемте джуджета вечерта и започнали:

— Кой ми е ял от супичката?

— Кой ми е нахапал хлебчето?

— Кой ми е пипал лъжичката?

И т.н.

Седмото погледнало в креватчето си и казало:

— *Абе* я гасете лампата да лягаме, пък утре ще се разправяме.

Подобно значение се споменава и от Геров: „когато се говори някому ядосано и за хокане“.

Изобщо е много трудно да си представим употребата на *абе* в изказвания, в които се съобщава съгласие със слушащия или готовност за сътрудничество с него. Израз като **абе разбира се* ни се струва невъзможен, и съчетанието **абе да!* не се намира в нашия материал.

Има и много случаи на *абе* в реплики, които изразяват **изненада, чудене, недоумение** предизвикано от необичайна ситуация. При тези емоции е налице очакване у лицето А състоянието на нещата да е различно от реално съществуващото. Глаголът „очаквам“ се дефинира в БТР 1963 като „[...] иска ми се настъпването на случка или извършването на действие“. Към това ще добавим „съществуването на дадено състояние на нещата“, и можем да класифицираме „очакване“ като вид волеизява. Напр.:

Нане си върви по селския път и среща Вуте, който копае седнал.

— *Абе*, Вуте, оти копаш седнал?

— Епа оти пробвах легнал, ама не става.

Шестнайсет борчета се возили в един джип. Спрял ги един полицай и ги попитал:

— *Абе* що сте се качили толкова много народ, не може така?

— Хе хе, брато, глей ко пише отзад — 4х4!

Значението на „чудене“ се споменава и от Геров, но само за *а-бей*. Младенов (1951) пише за значението „за чудене“, че „може да се разшири с *еи*: *абе еи*, па *абей*“.

В един малко различен тип, който често се среща във вицовете, волеизявата има **отношение към самата речева ситуация**. Става дума

за отговори на въпроси, и често пъти тези отговори представляват сюжетната кулминация на вица. Може да се предполага, че правилата за сполучливо проведен диалог изискват отговорите да бъдат релевантни, учтиви и ненарушаващи душевното спокойствие на питащия, но смешното в един виц често се изгражда върху нерелевантни и шокиращи отговори, понякога предхождани от своего рода допълнително предупреждение за нерелевантността като „какво да ви кажа...“. Напр.:

Двама ученици си говорят:

– Ти какво ще правиш, след като завършим?

– Мисля да стана полицай, в КАТ. А ти?

– Абе и аз ще се захвана с някакъв рекет...

– Вчера ходих на гости у Иван.

– У Иван? Ми нали той беше в психиатрията. Бил се мислил за Наполеон.

– Аааа, изписали са го.

– И, как е той, здрав ли е вече?

– Абе, какво да ти кажа. Май още му има нещо. Извади някаква бутилка с коняк и вика – „А това е Наполеон“.

В Тишева и Хауге 2001 говорихме за една външно сходна употреба на *ами* като маркер на комуникативна неадекватност на отговора: когато се пита за нещо, и се дава отговор, който според отговарящия не представлява отговор от този тип, който би искал питащият (срв. и Иванова 1952):

О (...йа \кажи кви трушии си пра\вила/)

К (/ми: трушии/)

М (/ми какви трушии/)

О (/ми трушии/)

При отговорите с *абе* обаче трудно може да се говори за неадекватност на отговора – становището на отговарящия вероятно е, че дава позитивен отговор от очакваното.

Като конфликт на нивото на дискурса предлагаме да се разглежда и тази употреба на *абе*, която съвпада с определението на *абе* в турския диалектен речник – привличане на вниманието. Тази употреба е описана и от Геров (1895 – 1904), Младенов (1951) и Врина (1999). Много често след

абе се прибавя лично име или нарицателно име за лице: *абе брато, абе братле, абе Картоф*. Напр.:

Борец седи пред баничарница, спира случаен минувач и му казва:

– *Абе*, брато, ето ти 20 марки, само влез вътре и ми вземи една баничка, щото умирам от глад. А аз като влезна, все ми дават оборота за деня.

Един пиян отишъл на доктор и му казал:

– *Абе*, докторе, я ме прегледай и ми кажи кво ми има, че ми е много кофти! [...]

В повечето от тези ситуации трябва да се предполага, че между действащите лица в началото съществува състояние без диалог. С реплика, започваща с *абе*, лицето А сигнализира, че иска да започне диалог с лицето Б. Това по принцип е опит от страна на лицето А да насладва своето искане над искането на лицето Б, което не е проявило желание да завърже разговор. В английски има израз, с който може да се установи диалогичен контакт: „*I say!*“. Английският израз може да се схване като натрапчив, но не направо неучтив, а *абе*, както отбелязва Врина, се възприема като „признак на неучтивост, грубост“ (1999: 109). Причина за това вероятно е функцията на *абе* в други контексти да сочи волеизява от страна на лицето А, която е в разрез с желанията на лицето Б.

Нашето заключение в най-обобщен вид е, че прагматичният маркер *абе* сигнализира конфликт между волеизява на говорещия, от една страна, и, от друга страна, волеизява на слушащия, или дадено състояние на нещата.

ЛИТЕРАТУРА

1. **БЕР**: Български етимологичен речник. 1. София, 1962.
2. **БТР, 1963**: Български тълковен речник. 2. изд. София.
3. **Вегенер, 1998**: Heide Wegener. Zur Grammatikalisierung von Modalpartikeln. B: Zwischen Grammatik und Lexik. Forschungen in einem Grenzbereich, ed. by I. Barz and G. Ölschläger, 37–55. Tübingen.
4. **Вежица, 1992**: Anna Wierzbicka. The Semantics of Interjections. Journal of Pragmatics 18, 1992, 159–92.
5. **Врина, 1999**: Мари Врина. Експресивните частици в българския език. В. Търново, 1999.
6. **Геров, 1895 – 1904**: Речник на български език. Пловдив. (Фототипно изд. София 1975 – 1978).
7. **Граматака, 1998**: Т. Бояджиев, В. Куцаров, Й. Пенчев. Съвременен български език. Пловдив, 1998.
8. **ГСБКЕ, 1983**: Граматака на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология. София, 1983.
9. **Дохърти, 1987**: M. Doherty. Epistemic Meaning. Berlin, 1987.
10. **ДС**: Türkiye’de Halk Adzýndan Derleme Sözlüdü 1–12 (Türk Dil Kurumu Yayýnlarý 211). Ankara 1963 – 1982.
11. **Иванова, 1952**: Д. Иванова. За употребата на съюза *ами* в книжовната реч. Български език, 1952, № 2, 119–21.
12. **Кьониг, 1991**: Ekkehard König. The Meaning of Focus Particles. A Comparative Perspective. London and New York, 1991.
13. **Младенов, 1941**: Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941.
14. **Младенов, 1951**: Български тълковен речник с оглед към народните говори. Т. 1. София, 1951.
15. **Немет, 1965**: J. Németh. Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion (Bibliotheca orientalis Hungarica 10). Budapest, 1965.
16. **НР**: New Redhouse Turkish-English Dictionary. 15th ed. Istanbul 1968.
17. **Пенчев, 1966**: Йордан Пенчев. Въвеждащи и вметнати думи и изрази в съвременния български книжовен език. София, 1966.
18. **РБЕ**: Речник на българския език 1. София, 1977.
19. **СД**: Türkiye’de Halk Adzýndan Derleme Sözlüdü 1–12 (Türk Dil Kurumu Yayýnlarý 211). Ankara 1963 – 1982.

20. **Тишева, 1994:** Йовка Тишева. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. В: Проблеми на българската разговорна реч, № 2, В. Търново, 1994, 108–19.

21. **Тишева и Хауге, 2001:** Йовка Тишева, Хетил Ро Хауге. Съюзи за противопоставяне в ролята на прагматични частици. В: Проблеми на българската разговорна реч, № 5. В. Търново, 2001, 242–52.

22. **Уилкинс, 1992:** David Wilkins. Interjections as Deictics. Journal of Pragmatics, 18, 1992, 245–71.

23. **Фишер, 1998:** Kerstin Fisher. Validating Semantic Analyses of Discourse Particles. Journal of Pragmatics 29, 1998, 111–27.

24. **Фрейзър, 1999:** Bruce Fraser. What Are Discourse Markers? Journal of Pragmatics 31, 1999, 931–52.

25. **Шифрин, 1987:** Deborah Schiffrin. Discourse Markers (Studies in International Sociolinguistics 5). Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

26. **Щейервалд, 1988:** Karl Steuerwald. Türkisch-deutsches Wörterbuch. Wiesbaden, 1988.

27. **Якобс, 1990:** J. Jacobs. Abtönungsmittel als Illokutionsmodifikatoren. В: W. Abraham (ed.) Discourse Particles. Amsterdam, 1990.